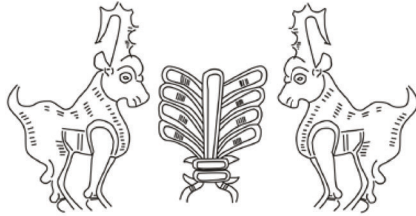

ARAS TÜRKİYE ESKİ YAKIN DOĞU ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
TURKISH JOURNAL OF ANCIENT NEAR EASTERN STUDIES

TUJANES

2020/2

ARAS TÜRKİYE ESKİ YAKIN DOĞU ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
TURKISH JOURNAL OF ANCIENT NEAR EASTERN STUDIES

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI
Doç. Dr. Erkan KONYAR
Doç. Dr. İsmail BAYKARA
Dr. Öğr. Üyesi Rifat KUVANÇ
Dr. Öğr. Üyesi Bilcan GÖKCE
Dr. Öğr. Üyesi Bülent GENÇ

Bilim Kurulu / Editorial Advisory Board

Prof. Dr. Altan ÇİLİNGİROĞLU (İzmir)
Prof. Dr. Gülriz KOZBE (Batman)
Prof. Dr. Kemalettin KÖROĞLU (İstanbul)
Prof. Dr. Andreas SCHACHNER (İstanbul)
Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI (Erzurum)
Prof. Dr. A. Tuba ÖKSE (Kocaeli)
Prof. Dr. Rainer Maria CZICHON (Uşak)
Prof. Dr. Bahattin ÇELİK (İğdır)
Prof. Dr. Goderdzi NARIMANISHVILI (Tbilisi)
Prof. Dr. Hasan BAHAR (Konya)
Prof. Dr. Stephan KROLL (München)
Prof. Dr. Mehmet KARAOSMANOĞLU (Erzurum)
Doç. Dr. Erkan KONYAR (İstanbul)
Doç. Dr. Ali OZAN (Denizli)
Doç. Dr. Haluk SAĞLAMTİMUR (İzmir)
Doç. Dr. İsmail BAYKARA (Van)
Doç. Dr. Metin ALPARSLAN (İstanbul)
Doç. Dr. Mahmut AYDIN (Batman)

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

2019 Yılı Malatya İli Yüzey Araştırması Serkan ŞAHİN.....	6
Kayalıdere Kalesi 2018-2019 Yılı Kurtarma Kazıları: İlk Notlar Sabahattin Erdoğan - Mikail Erçek - Murat Şen.....	19
The Winged Disc Deity Riding The Bull on Metal Objects in Reza Abbasi Museum Maryam DARA.....	38
Diyarbakır Arkeoloji Müzesi'nde Bulunan Bir Grup Gümüş Seleukos Sikkesi Üzerine Arkeometrik İncelemeler Mahmut AYDIN - İshak YILDIZ.....	54

KAYALIDERE KALESİ 2018-2019 YILI KURTARMA KAZILARI: İLK NOTLAR

Sabahattin Erdoğan* - Mikail Erçek** - Murat Şen***

Öz

Kayalidere Kalesi, Urartu Krallığı'nın batıya açılan yol ağı üzerinde yer alan önemli merkezlerden biridir. Aynı zamanda konumu itibariyle de bu bölgeleri kontrol eden önemli bir eyalet merkezi durumundadır. Tek sezon sürmesine rağmen Burney tarafından gerçekleştirilen 1965 yılı kazıları; buluntu zenginliği ve verilerin niteliği açısından kalenin önemini açıkça ortaya koymuştur. Muş Alparslan II Barajının su toplama alanında kalmasından dolayı önemli bir kısmı su altında kalacak olan kalede, 2018 ve 2019 yıllarında iki sezon süren kurtarma kazıları ile temizlik ve geçici konservasyon çalışmaları yapılmıştır. Baraj sahasında kalmasından dolayı ve sınırlı bir süre içinde yapılması zorunlu olduğu için 2018 ve 2019 yılı çalışmaları büyük ölçüde mevcut yapıların konservasyonuna yönelik olmuştur. Konservasyon ve temizlik çalışmaları, 1965 yılındaki kazılar ile sitadelde ortaya çıkarılmış olan kule biçimli susi tapınağı, depo yapıları ve kaya mezarında gerçekleştirilmiştir. Konservasyon çalışmalarının yanı sıra, özellikle Aşağı Şehrin sur duvar hat-tını tespit etmeye yönelik sınırlı da olsa arkeolojik kazı çalışmaları da gerçekleştirilmiştir. Nitekim bu kazı çalışmaları, Urartu kaleleri içinde Altın-tepe ve Aznavurtepe'den bilinen stelli alanların benzeri, stelli yeni bir kutsal alanın varlığını tespit etmemizi sağlamıştır. Kayalidere Kalesi'ndeki hem ilk dönem kazıları hem de tarafımızdan yapılan çalışmalar, özellikle yazıtlı buluntulara denk gelinmemesinden dolayı kalenin hangi kral döneminde inşa edildiği sorusunu yanıtızsız bırakmıştır. Kale yapılarının duvar işçiliği ile kaleden ele geçen eserlere ilişkin kronolojik değerlendirmeler kalenin Urartu Krallığı'nın kuruluş döneminde inşa edildiğine işaret etmektedir. Bu değerlendirmeler ışığında tarafımızdan sınırlı da olsa karbon analizleri de yapılmıştır. Bu karbon analizlerine ilişkin ilk değerlendirmeler şimdilik kalenin, mimari planlama ve duvar işçiliğine de paralel bir biçimde, Urartu'nun M.Ö. 9. yüzyılın sonları ile 8. yüzyılın başı ile ilişkilendiril-mesine olanak vermektedir.

Anahtar Sözcükler: Varto, Kayalidere Kalesi, Urartu, Orta Demir Çağ, Stelli Kutsal Alanı

Kayalidere Fortress 2018-2019 Salvage Excavations: First Notes

Abstract

Kayalidere fortress is one of the important centers that on the Urartian Kingdom's road network which opens to the west. It is also an important provincial center controlling these regions as of its location. Although it was only one season, the 1965-year excavations carried out by Burney reveal the importance of the fortress in terms of the wealth of finds and the quality of the data. Due to staying in the dam region and must be done in a limited period of time, the works of the 2018 and 2019 have largely focused on the conservation of existing structures. Conservation and cleaning work was carried out in the tower-shaped susi temple,

* Dr. Öğr. Üyesi Sabahattin Erdoğan, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, VAN/TÜRKİYE. sabahattinerdogan@yyu.edu.tr. ORCID: 0000-0002-1957-0279

** Mikail ERCEK, Müze Müdürü, Ahlat Müze Müdürlüğü, BİTLİS/TÜRKİYE, mikai.ercek@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-1235-3255.

*** Murat ŞEN, Uzman. Arkeolog ve Sanat Tarihçi sennmurat@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1235-3255.

storage structures and rock-tomb unearthed in the citadel during the excavations in 1965. In addition to the conservation work, limited archaeological excavations, have also been carried out to identify the fortification line of the Lower City. As a matter of fact, these excavations have enabled us to determine the existence of a new sacred area with stele, similar to the areas with steles known from Altıntepe and Aznavurtepe among the Urartian fortresses. Both the first period excavations in the Kayalıdere Fortress and the works which carried out by us left unanswered the question of which king period the fortress was built, especially since there are no inscriptions. Chronological evaluations of the masonry of the fortress structures and the artifacts recovered from the fortress indicate that the fortress was built during the establishment period of the Urartian Kingdom. In the light of these evaluations, carbon analyzes have also been made by us, albeit limited. The first evaluations regarding these carbon analyzes are for now, in parallel with the architectural planning and masonry of the fortress, It allows to be associated with the Urartians late 9th century and the beginning of the 8th century.

Keywords: Varto, Kayalıdere Fortress, Urartu, Middle Iron Age, Stelae Sacred Area

Giriş

M.Ö. 9. yüzyılın ortalarından itibaren Van merkezli olarak kurulmuş olan Urartu Krallığı özellikle kral İşpuini (M.Ö. 830-810) ve oğlu Minua (M.Ö. 810-780) dönemlerinde Van Gölü'nün batısında oldukça etkili olmuş ve sınırlarını Malatya-Elazığ hattına değin genişletmiştir. Urartu Krallığı'nın gölün batısına yayılımını sağlayan en önemli güzergah Erciş'ten başlayarak Patnos, Malazgirt ve Bulanık üzerinden Varto'ya bağlanan Murat Nehri Vadisi'dir (Burney 1966: 55). Bingöl yükseltilerinin başladığı Hasanova'dan, Van Gölü'nün kuzeyindeki Erciş'e kadar olan, yaklaşık 250 km.'lik koridorun kilit noktalarından biri Kayalıdere Kalesi'dir (Fig. 1).

Kayalıdere Kalesi Muş İli Varto İlçesi'nin 15 km güneydoğusunda, Kayalıdere (Hınzor) Köyü'nün 3 km. batısında, kuzeybatı-güneydoğu doğrultulu uzanan kayalık bir tepe üzerinde yer almaktadır. Kalenin bilimsel kazıları ilk olarak 1965 yılında Seton Lloyd ve C. A. Burney başkanlığındaki bir ekip tarafından gerçekleştirilmiştir. Tek sezonla sınırlı kalan bu çalışmalar kaleye ilişkin oldukça önemli yapı kalıntılarının ortaya çıkmasını sağlamış olsa da tamamlanamadan son bulmuştur (Burney 1966). Burney tarafından yayınlanmış olan ve kaleye ilişkin oldukça detaylı bilgilerin yer aldığı makalede kale Aşağı ve Yukarı Sitadel ile Aşağı Yerleşim olmak üzere üç farklı birim olarak tanımlanmıştır. Nitekim kalenin iki farklı sitadel alanına sahip olduğuna vurgu yapan bu tanımlama Urartu merkezleri içinde bilinen yerleşim düzenine uygun bir tanımlama değildir. Urartu merkezlerinin genel yapısını göz önüne aldığımızda sur duvarları ile korunan ve içinde dinsel ve kamusal yapıların bulunduğu alan Sitadel olarak tanımlanırken kalenin hemen yakınındaki uygun alanların ise Aşağı yerleşim olarak tanımlanması söz konusudur (Forbes 1983; Kuvanc 2017). Kayalıdere Kalesi; Burney'in yaptığı bu tanımlamadan ziyade ve Urartu genel yerleşim düzenine de paralel bir biçimde kayalığın üst kodunda bulunan, susi tapınağının yer aldığı ve surlarla korunan alan tarafımızdan Yukarı Sitadel; Burney'in Aşağı Sitadel dediği alan Kuzey Yamaç Yerleşimleri ve Aşağı Yerleşim olarak tanımlanmıştır (Fig. 2). Yukarı Sitadel ve hemen kuzeyindeki alana yayılan teraslı yamaçta yer alan kalıntılardan oluşan kale yaklaşık olarak 290 m.

uzunluğunda, 157 m. genişliğindedir¹. 2012 yılında yapımına başlanan Muş Alpaslan II Barajı etki alanında kalan Kayalidere Kalesi'nde kültür varlıklarının korunmasına yönelik olarak 2018 ve 2019 yıllarında Ahlat Müze Müdürlüğü başkanlığında kurtarma kazıları gerçekleştirilmiştir².

Topografik açıdan Kayalidere kayalıkları iki teraslı bir yapıya sahiptir. Yukarı Sitadel olarak nitelenen üst kottaki kayalık terasta yönetim-saray, tapınak, depo mekânları yer almaktadır. Sitadel; güney ucunda yer alan payandalı masif duvarlarla bir nevi aşağı terastan soyutlanmıştır. Kıyasla alt kotta yer alan ve daha düz konumdaki aşağı terasta Yukarı Sitadeldeki mimari düzenlemelere rastlanılmamaktadır. Organik bir bağ içinde olmayan aşağı teras, Yukarı Sitadelden ayrı bir bölüm olarak durmaktadır. Olasılıkla bu özelliğinden dolayı aşağı teras Burney tarafından Aşağı Sitadel olarak tanımlanmıştır.

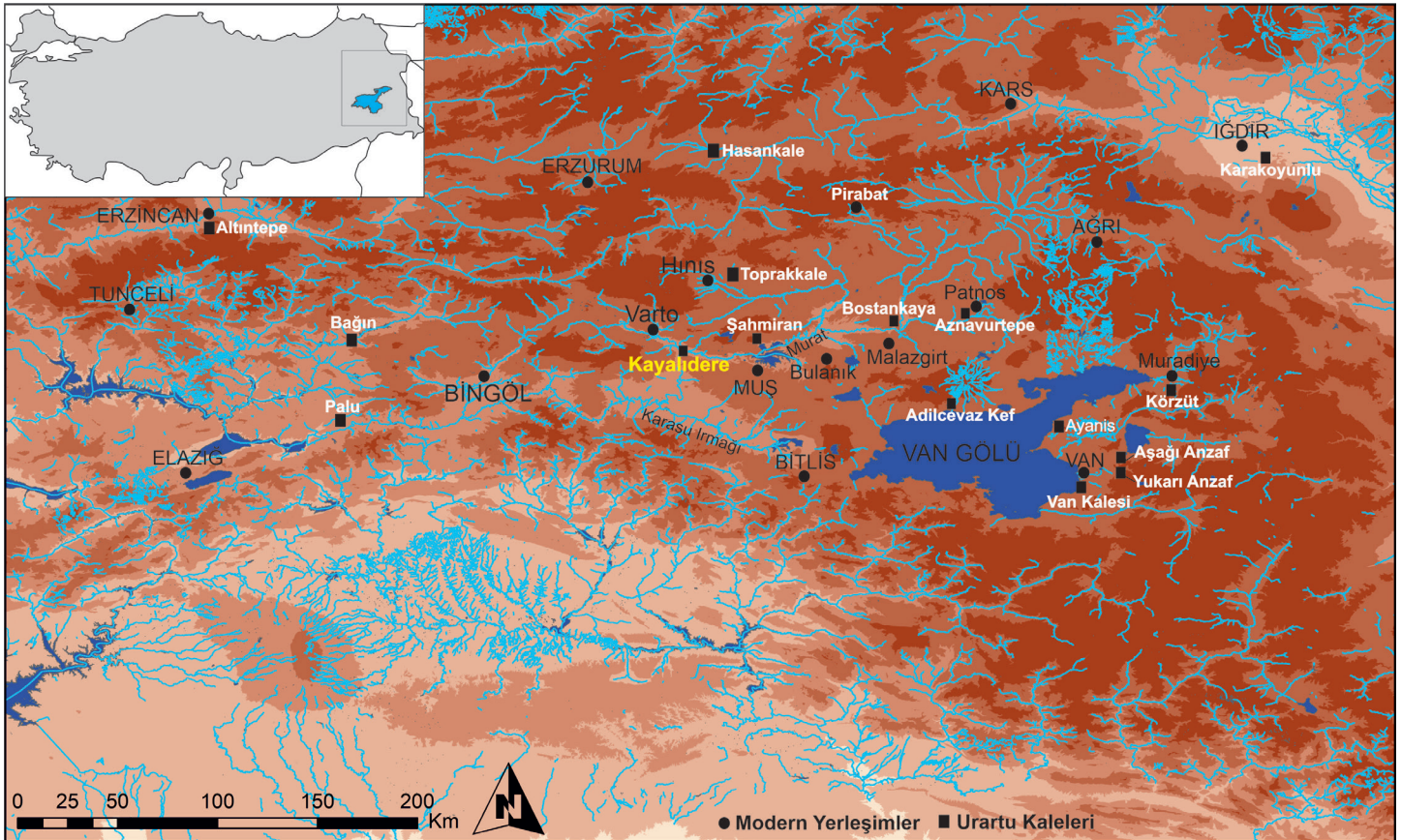

Fig. 1- Van Gölü Havzası ve bu alanın batısındaki önemli Urartu merkezleri

1 Kayalidere Kalesi'ne ilişkin Burney tarafından kullanılan ve Urartu kale mimarisinde net bir karşılığı olmayan Yukarı ve Aşağı Sitadel tanımlamaları ile kalenin tarihlendirme ve mimari değerlendirmeleri olmak üzere başta gelen tartışmalarının göz önünde bulundurulacağı kapsamlı bir çalışma tarafımızdan yayına hazırlanmaktadır.

2 Kayalidere Kurtarma Kazıları; Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izniyle Ahlat Müze Müdürü Mikail Erçek başkanlığında Dr. Öğr. Üyesi Sabahattin Erdoğan'ın bilimsel danışmanlığında gerçekleştirilmiştir. Her iki sezonda da Kayalidere Kurtarma Kazılarının sponsorluğunu Energo-pro ve Murat Nehri A.Ş. üstlenmiştir.

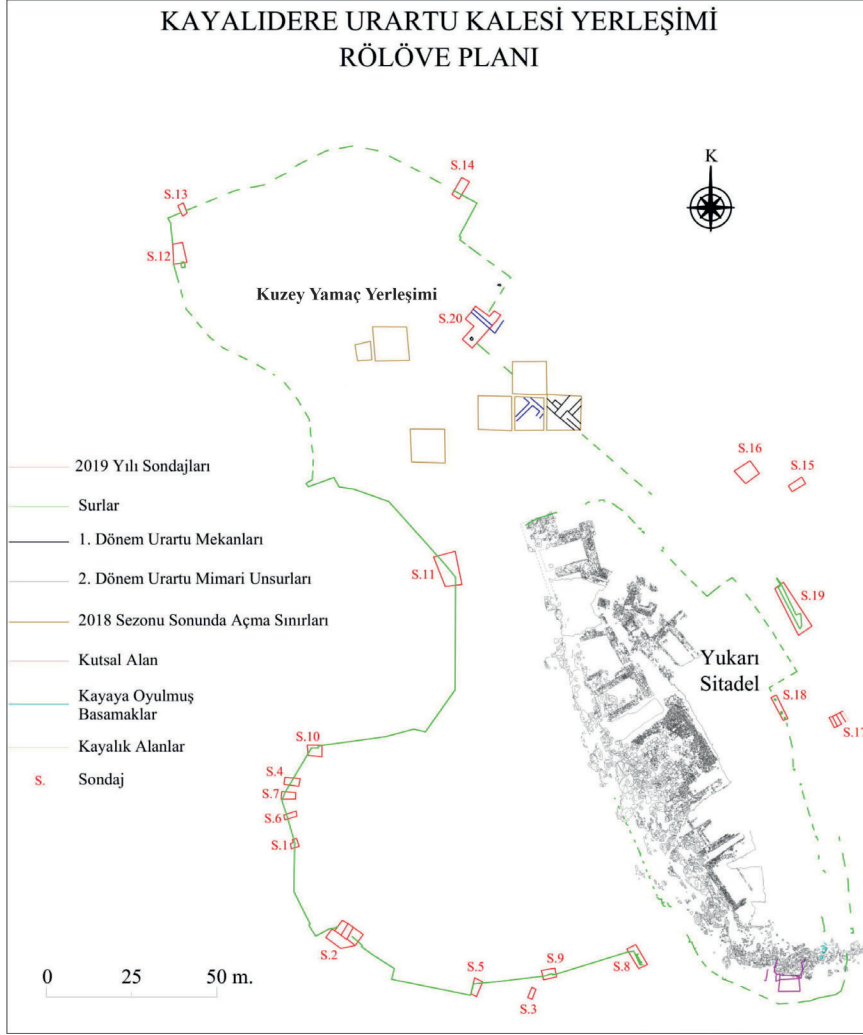

Fig. 2- Kayalıdere Kalesi genel vaziyet planı

Kayalıdere Kalesi'ndeki tek sezonluk kazı çalışmaları 1965 yılında Burney tarafından gerçekleştirilmiştir (Lloyd - Burney 1965; Burney 1966; 1998). Bu kazı faaliyeti tarafımızca yürütülen çalışmalara kadar alandaki tek kazı çalışması olmuştur. Urartu Krallığı'nın Van Gölü Havzası'nın batısındaki en önemli merkezlerinden biri konumundaki kalede açığa çıkarılan mimari yapılar bütünsel bir plan dahilinde ise Kleiss tarafından değerlendirilmiştir (Kleiss 1988). Muş Ovası ve yakın çevresinde yürütülen yüzey araştırmaları kapsamında da göz önünde bulundurulmuş kale Rothmann tarafından da ziyaret edilmiştir (Rothman 1992). 2009-2014 yılları arasında, Muş ve çevresinde kapsamlı bir yüzey araştırması yapan bir diğer araştırmacı Biber tarafından da araştırılan kalede mevcut yapılara ilişkin belgeleme çalışmaları gerçekleştirilmiştir (Biber 2018). Murat Nehri Vadisi'nde gerçekleştirilen Alpaslan Barajı'nın su toplama alanında kaldığı için kaleye ilişkin başlatılan restorasyon ve konservasyon çalışmaları kapsamında yapılan son çalışmalar ise 2018-2019 yıllarında tarafımızca yürütülmüştür. Alanda gerçekleştirilen faaliyetler iki sezon sürmüştür.

2018-2019 Yılı Çalışmaları

Kayalidere Kalesi'ndeki restorasyon ve konservasyona yönelik kazı ve belgeleme çalışmaları dört temel amaç etrafında şekillenmiştir. Öncelikle sitadeldeki korunması gerekli yapılarda geçici konservasyon ile su altında kalacak alanlara ilişkin sondaj ve belgeleme çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda 1965 yılı kazılarında açığa çıkarılan ve kalenin en önemli mimari yapısı olarak karşımıza çıkan tapınak ve yakın çevresi ile depo yapılarında temizlik çalışmaları yapılmıştır. Çalışmaların yoğunlaştığı ikinci nokta kalenin Yukarı Sitadel ile Kuzey Yamaç yerleşimleri olarak adlandırılan kısımlarını çevrelediği düşünülen sur duvarlarının nasıl bir hat bir hat izlediğinin belirlenmesine yönelik sondaj çalışmaları olmuştur.³ Kale ve yakın çevresini bir bütün olarak belgelemeyi amaçlayan rölöve çalışmaları ise mevcut mimari yapıları kale planı içerisinde daha belirgin bir biçimde algılamamızı sağlamıştır. Son olarak kalenin güney yamacında, çok odalı kaya mezarına yakın bir noktada tespit ettiğimiz stelli alan Kayalidere Kalesi'nde yeni bir kutsal alanın varlığını ortaya koymuştur.

2018 Yılı Çalışmaları: Kayalidere Kalesi'nde 2018 yılında gerçekleştirilen çalışmalar ana hatlarıyla iki alanda yoğunlaşmıştır: İlki, kalenin özellikle güneybatı alanını kapsayan ve asıl kale bölümüne göre aşağı kotlarda yer alan surlar ile kale arasındaki alanda (aşağı yerleşim?) gerçekleştirilen sondaj çalışmalarıdır. İkinci çalışma alanı ise, Yukarı ve Kuzey Yamaç Yerleşiminde gerçekleştirilen çalışmalardır⁴.

Yukarı Sitadel'in yaslandığı dik kayalardan Murat Nehri'ne doğru bir yay çizen güneybatı surları burada geniş bir alan oluşturmaktadır. Burney, benzer Urartu merkezleri ile kıyaslayarak aşağı yerleşim olarak kalenin kuzeydoğusunun daha uygun olacağını öngörmüştür. Fakat kalenin nehir vadisine bakan güney yamaçlarının bir aşağı yerleşim için daha uygun olabileceğini tartışmaktadır⁵ (Burney 1966: 64). Kalenin güney yamaçlarında Burney'in olası gördüğü aşağı kent yerleşimlerine yönelik tarafımızdan yapılan 1.5 m. derinlikteki sondaj çalışmalarında ise herhangi bir mimari kalıntıya rastlanılmamıştır (Fig. 3).

Kayalidere Kalesi'nde daha önce yapılan kazı çalışmalarında ortaya çıkarılan mekan ve mekan gruplarına yönelik olarak Yukarı Sitadel'de temizlik çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmalar, mekanların konturlarının net olarak görülebilmesi ve birbirleri ile olan ilişkilerinin ortaya konulabilmesi açısından önemliydi. Başta kule biçimli tapınak binası ve avlu olmak üzere, sitadelde yer alan tüm mekanların temizliği gerçekleştirilmiş ve mekanların dağılımı daha net veriler sunmuştur (Fig. 4).

3 2019 yılında gerçekleştirilen sondaj çalışmaları, Van Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun almış olduğu kararlara paralel bir şekilde ilerlemiştir (Kararlar için bkz: Murat Şen, *Kayalidere Urartu Kalesi Sondaj ve Rölöve Raporu*, 2020, yayınlanmamış rapor).

4 2018 sezonu Kayalidere kazı ekibinde; Ahlat Müzesi Müdürü Mikail Erçek (Kazı Başkanı), Dr. Öğr. Üyesi Sabahattin Erdoğan (Bilimsel Danışman), Doç. Dr. Hakan Yılmaz (Antropolog), Uzman Yunus Çiftçi (Arkeolog), Nurullah Uraz (Arkeolog), Hasan Ceylan (Sanat Tarihçi), Nesibe Küçük (Antropolog), Kasım Erçek (Arkeolog) ve İlhan Kılıç Ahlat Müzesi adına kazı temsilcisi olarak yer almıştır.

5 Aşağı yerleşim için bu alanın uygunluğunu özellikle su kaynaklarının korunması, nehir geçişinin gözlemlenmesi ve Yukarı Sitadele yaklaşımı engellemeye yönelik bir savunma alanı olmasına bağlıdır.

Fig. 3- Kayalıdere Kalesi'nin güney yamaçlarında yapılan sondaj kazılarının görünümü

Fig. 4- Yukarı Sitadel, tapınak ve avlu kısmının görünümü

Temizlik çalışmalarında Urartu dönemine tarihlenen profil vermeyen amorf nitelikli seramikler dışında az sayıda pişmiş toprak ve metal buluntular ele geçmiştir. Tapınak avlusunun doğusunda, üzerlerinde herhangi bir bezeme ve yazı bulunmayan bronz obje parçalarına rastlanılmıştır. Yine tapınağın avlusunun güneydoğusunda bir adet pişmiş toprak çanak, bir adet ağırşak ve iki adet demir spatul⁶ tespit edilmiştir (Fig. 5).

Fig. 5- Tapınak avlusunda bulunan metal ve pişmiş toprak eserler

2018 yılında Kuzey Yamaç Yerleşiminde de çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Bu alanda 6 açmada gerçekleştirilen çalışmaların temel noktası kuzey yamaçtaki yerleşimlerin sitadel ile ilişkisini belirlemektir. Bu nedenle açmaların 4'ü Yukarı Sitadel'in hemen kuzeyinde yer alırken; 2 açma ise Kuzey Yamaç Yerleşiminin sınırlarında yer almıştır. Özellikle Yukarı Sitadel'e yakın konumda olan 10 x 10 ölçülerindeki açmalarda Yukarı Sitadel'e doğru devam ettiği anlaşılan, taş döşeli bir yol tespit edilmiştir (Fig. 6). Kuzey Yamaç'taki çalışmalar taş döşeli zeminlerin ve Yukarı Sitadel'e giriş sağlayan mimari unsurların ortaya çıkarılması bakımından oldukça önemlidir. Buradaki diğer açmalarda ise işlevleri tam anlaşılmayan taş temelli, yuvarlak ve dörtgen mekânlara rastlanmıştır. Diğer açmalarda ise taş döşeli zemin ve Urartu Dönemi'nin 2. evresine ait olduğunu düşündüğümüz işlevleri tam anlaşılmayan taş temelli, yuvarlak ve dörtgen yapı kalıntıları ortaya çıkarılmıştır⁶ (Fig. 7). Zeminlerin bozuk olduğu yerlerde kırmızı renkli küçük çakıl taşlarından oluşan ve benzerinin 2 no.'lu sondajda görüldüğü zemin sağlamlaştırma uygulamalarına rastlanmıştır. Kuzey Yamaç kazılarında çoğu amorf nitelikli Orta Çağ seramiği ile az sayıda da profil veren Urartu karakteri taşıyan seramik buluntusu yanında bir adet obsidyen ve bir adet Urartu karakteri taşıyan mızrak ucu tespit edilmiştir.

6 Benzer biçimli taş döşemeli tabanlar Erzurum'un 7 km. kuzeydoğusundaki Tasmasor'da da bilinmektedir. (Şenyurt 2011: 62, 63)

Fig. 6- Kuzey yamaçtaki taş döşeli alan

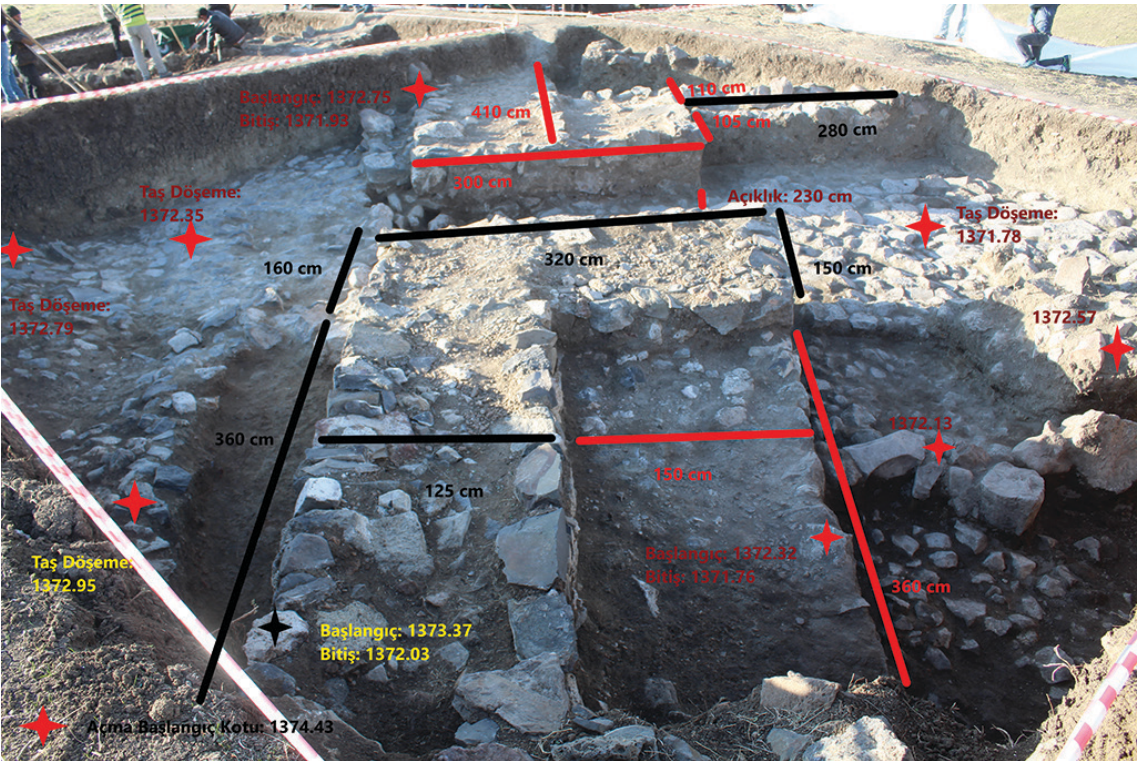

Fig. 7- Kuzey yamaçtaki taş temelli yapı kalıntıları

2019 Yılı Çalışmaları: 2019 yılında surların nasıl bir hat oluşturduğunu ortaya koyabilmek için farklı ölçülerde 20 adet sondaj açılmıştır⁷. Surlarda gerçekleştirilen kazı faaliyetleri özellikle kalenin kuzeybatı, batı ve güneybatı alanlarında yoğunlaşmıştır. Batı hatlar boyunca, arazinin eğimine göre şekil alarak ilerlerken; doğu hatlarda daha girintili çıkıntılı ve bazen kademeli bir şekil alabilmektedir. Plan düzleminde surlar, tepelik alanın şekline uygun olarak, 'S' formu oluşturacak şekilde devam etmektedir⁸. Surların diğer Urartu kale ve yerel yönetim merkezlerinde olduğu gibi kayalığın şekline göre biçim aldıkları anlaşılmaktadır (Köroğlu 2011: 29). Ortalama 3.00 m genişliğe sahip surlar, kalenin tamamını çevrelemektedir (1.028 m.). Sur duvarlarının kalınlığı, diğer birçok Urartu savunma duvarıyla benzer bir şekilde 3-4 m arasındadır (Burney 1957). Surlar aynı zamanda, kalenin tüm çevresinde iç taraf eğimini düzenleyici bir özellik de göstermektedir. Böylece bir yandan, iç tarafı dışa karşı koruyucu bir bariyer görevi görürken; diğer yandan iç taraftaki eğimlerin kullanım amacına göre düzenlenebilmesini sağlamaktadır.

Kalenin doğu hattında yapılan sondajlarda sur inşa tekniğine ilişkin verilere rastlanılmıştır; 19 no'lu sondajda ise moloz taşlardan oluşan, sur içi dolgu malzemesi dokusu taşıyan bir yıkıntı tespit edilmiştir. Duvarlarda kullanılan az işçilik gösteren büyük boyutlu taşlar ve boşluklarda kullanılan küçük boyutlu dolgu taşlardan surların kiklopik yöntemle inşa edildiğini söylemek mümkündür (Çilingiroğlu 1983: 28). 16 no'lu sondajda tespit edilen kerpiç kalıntıları sur duvarlarında kerpiç kullanımına işaret etmektedir (Burney 1966: 64, 67). Doğu hattaki sur seyri olasılıkla, ana tapınak binasının ön kısmında (doğusunda) bir çıkıntı yaparak bu alanı güçlendirmiştir. Güneydoğuya devam eden duvarlar burada kademeli bir sistem oluşturmuş olmalıdır. Bu kademeli durum aşağı kotlardaki surlar ile daha yukarı kısımlardaki surlar arasında mekan işlevleri yaratabilmektedir. Surlar diğer Urartu yerleşimlerinde olduğu gibi yer kazanmak amacıyla teras duvarı işlevi görmektedirler (Köroğlu 2011: 29).

Kalenin batısında, sur duvarlarında kullanılan blok taşlara oranla, daha büyük masif kayalar kullanılmıştır. Giriş olabilecek şekilde yerleştirildiği düşünülen iki masif kaya ile bu kayaların güneydoğusundaki sur blokları arasında yer alan 2 no.'lu sondajda zemin döşemesine benzer bulgulara rastlanılmıştır. Kuzey Yamaç'ta ortaya çıkarılan zemin döşemelerine benzer moloz taşlar bu alanda da ortaya çıkarılmıştır. Bu moloz taşlar, sertleştirilmiş toprak üzerinde yer alan küçük çakıl taşı zemin üzerine oturtulmuştur. Taşların düzeni ve üzerine oturtuldukları çakıl taşı sert toprak zeminli düzenleme, buranın bir giriş olabileceği izlenimi vermektedir.

---

7 2019 sezonu kazı ekibinde; Ahlat Müzesi Müdürü Mikail Erçek (Kazı Başkanı), Dr. Öğr. Üyesi Sabahattin Erdoğan (Bilimsel Danışman), Uzman Murat Şen (Kazı Koordinatörü), Esmâ Direk (Mimar), Uzman Hasan Şenel (Arkeolog), Adem Baydar (Arkeolog), Enisa Tayfur (Arkeolog), Erkan Uygur (Arkeolog), Mehmet Dinç (Arkeolog), Miraç Eroğlu (Arkeolog), Kasım Erçek (Arkeolog), Aydın Kılıç (Sanat Tarihçi), Hasan Şen (Teknik Uzman) Cuma İbrahimoğlu ve Burcu Çorapçı ise Ahlat Müzesi adına kazı temsilci olarak yer almıştır.

8 Surların bu alandaki hatlarına ilişkin bir başka öneri için bkz: (Kleiss 1988: Abb. 23).

Kayalıdere Kalesi'nin Yukarı Sitadel alanı ile Kuzey Yamaç Yerleşiminde belgeleme kapsamında yapılan temizlik çalışmaları 22 mekan ve 46 yapı kalıntısının konturlarının net olarak ortaya çıkarılmasını sağlamıştır. Temizlik çalışmalarının ardından rölöve çalışmaları başlamış ve bu kapsamda Yukarı Sitadel'in tamamının plan ve kesitleri hazırlanmıştır. Rölöve çalışmaları ile koordineli bir şekilde harita çalışmaları da yürütülmüştür. Tüm alanın hali-hazır haritaları oluşturulmuş ve rölöveler ile eşleştirilmiştir (Fig. 1, 8)⁹.

Fig. 8- Kayalıdere Kalesi'nin doğudan genel görünümü

Fig. 9- Kayalıdere Kalesi'nde uygulanan konservasyon çalışmalarından bir görünüm

⁹ Rölöve çalışmaları Mete Karam, (Mimar), Esmâ Direk (Mimar), Hayri İtaç (Mimar); harita çalışmaları harita mühendisleri İsa Şen, Kemal Harhar, Fatih Koç tarafından yürütülmüştür.

2019 yılında gerçekleştirilen faaliyetlerin sonucusu mimari dokunun korunmasına yönelik basit konservasyon çalışmalarıdır (Fig. 9). Koruma işlemi, duvarlar üzerine kerpiç malzemenin uygulanması esasına dayanmaktadır. Bu çerçevede, koruma tedbirleri, Urartu mimarisinin temel yapı unsurlarından biri olan kerpiç malzemeyle sağlanmıştır (Işıklı ve diğ., 2017; Çavuşoğlu vd. 2017). Kerpiç üretimi için öncelikle uygun bir zemin oluşturulmuştur. Kerpiç hamurunun hazırlanmasının ardından elde edilen ‘ana-kuzu’ kerpiçler temel seviyesindeki duvar üzerlerine dizilmiştir. Elenmiş kazı toprağından elde edilmiş kil ile oluşturulan kerpiçler duvarlara uygulandıktan sonra, son aşama olarak kerpiç yükseltilerinin üst ve yan kısımları sıvanmıştır.

Stelli Kutsal Alan: Kayalıdere’de tarafımızdan yürütülen kazı ve konservasyon çalışmalarının ortaya çıkardığı en önemli sonuçlardan biri kalede yeni bir stelli tapınım alanının keşfidir. Burney tarafından yapılan 1965 yılı kazıları Yukarı Sitadeldeki birçok mimari yapının yanı sıra en başta kule biçimli bir tapınak yapısının varlığını ortaya koymuştu. Bu yapı kalenin dini anlamdaki önemini ortaya koyan en önemli yapı olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak kalenin güneyinde ve çok odalı kaya mezarının ise hemen güneydoğusunda defneciler tarafından tahrip edildiği anlaşılan bir alanda keşfettiğimiz stelli alan kalenin farklı bir tapınım alanına da sahip olduğunu göstermiştir (Fig. 10).¹⁰

Fig. 10- Kayalıdere Kalesi'nin güney yamacındaki stelli tapınım alanı

10 Konservasyon çalışmalarının gerçekleştirildiği 2019 yılı çalışmalarının son günlerinde, stellerden oluşan bir alanda kaçak kazıların yapıldığına dair bir ihbar alınmıştır. Bu doğrultuda kalenin güneyinde, çok odalı kaya mezarının ise hemen güneydoğusunda, kazı planlamasında olmamasına rağmen bir kurtarma kazısı gerçekleştirilmiştir. Kayalıdere Kalesi kurtarma kazılarında görevli uzmanlar; işçilerin kalede kaçak kazı faaliyeti ile ilgili konuşma ve sosyal medya paylaşımlarına tanık olmuşlardır. Kazıya ait bir fotoğraf ve bilgilerden bu kazının 2017 yılında yapıldığı anlaşılmıştır.

Kayalığın güney cephesindeki kaya mezarına oldukça yakın bir konumdaki stelli alanda ön kısmı açık, duvarları düzleştirilmiş, kayaya oyulmuş, eyvan biçimli yeni bir mekân tespit edilmiştir. 5.35 x 3.50 m ölçülerinde ve 3.80 m yüksekliğinde, dikdörtgen bir plana sahip üç tarafı kapalı bu alanın defneciler tarafından tahrip edildiği anlaşılmıştır. Ortalama 9 m²'lik bir alanda gerçekleştirilen kazılarda, stel parçalarına ait düzgün işçilikli çok sayıda taş parçası bulunmuştur. Yaklaşık 2 m. derinlikte *in-situ* halinde iki adet stel kaidesi ortaya çıkarılmıştır. Stel kaidelerinden biri tahrip edilmiş, diğeri ise sağlam durumdadır. Ele geçirilen düzgün işçilikli taş parçalarının bu stel kaidelerine oturan stellere ait oldukları açıktır. İki stel kaidesinin yanında, kuzeybatı duvardaki izler burada da 5 adet stel olduğu izlenimini vermektedir. Şimdilik 7 adet stel ve stel kaidesinin tespit edildiği bu alanda kesin sonuçlar elde edebilmek için çalışmaların devam etmesi gerekmektedir (Fig. 11). Stel parçalarının hepsi oldukça düzgün işçilikli ve yazıtsız olarak karşımıza çıkmaktadır.

Fig. 11- Stelli Tapınım Alanı'nın güneybatısından görünüm

Kayalıdere Kalesi'nde tespit edilen bu yeni stelli kutsal alan Urartu merkezleri içinde özellikle yazıtsız stellerin olduğu bir kutsal alana sahip üçüncü örnektir. Bunlardan arkeolojik bir bağlam dahilinde en iyi bilineni Altıntepe Kalesi'nde örme oda mezarları ile ilişkilendirilen stelli kutsal alandır (Özgüç 1969). Bir diğer yazıtsız stel grubu Aznavurtepe Kalesi'nin güney yamacında bir iletişim hattı çalışması esnasında bulunan ve günümüzde Van Müzesi'nde sergilenen stel grubudur¹¹. Kayalıdere stelli alanı özellikle bir mezar yapısı ile ilişkilendirilmesi açısından Altıntepe örneği ile benzeşmektedir. Kayalıdere örneklerinin de özellikle kaya mezarına yakın bir noktada olması; stelli alanların sunu faaliyetlerinin gerçekleştirildiği, açık hava tapınımı ve ölü kültü ilişkilendirilmesi düşüncesine katkı sağlamaktadır. Bir yamaçta konumlandırılması açısından ise hem Altıntepe hem de Aznavurtepe örnekleri ile benzeşmektedir¹². Urartu Krallığı'nda karşımıza çıkan

11 Söz konusu steller hakkında kişisel görüşlerini paylaşan Kenan Işık, Rifat Kuvanç ve Bülent Genç'e teşekkür ederim.

12 Urartulara ait kapalı mekan dışında dinsel kült alanları ile ilgili veriler oldukça sınırlıdır. Van Hazine Kapısı\Analıkız (Salvini 2006: 158-159; Genç - Konyar 2019: 7-10), Van Yeşilalıç (Sevin -Belli, 1977:

üçüncü örnek olması bu türde stelli tapınım alanlarının Urartularda yaygın bir tapınım geleneğinin parçası olduğunu göstermektedir. Nitekim çeşitli mühür baskıları üzerindeki sahneler de benzer biçimli tapınımların varlığını açıkça ortaya koymaktadır (Işık 1986; Çevik 1999: 341, 350). Şimdilik sınırlı bilgilerin elde edildiği Kayalidere stelli alanının daha geniş bir alana yayıldığı mevcut arkeolojik dokudan anlaşılmaktadır¹³.

Toprak içerisinde bulunan dağınık haldeki stel parçaları bir araya toplanarak muhafaza altına alınmıştır. Stel parçalarının dışında dolgu toprak içerisinde 1 kırık mızrak ucu, 5 demir ok ucu, 2 demir bıçak, 1 kabza?, 6 bronz mantar başlı perçin, bronz ve demir parçalar, 16 adet boncuk, 1 havaneli, yanmış ahşap, kemik parçaları ile çoğunluğu Urartu dönemine ait seramik parçalarına rastlanılmıştır. Büyük ve geniş ağızlı bir kaba ait parçalarının dış yüzünde oluk bezeme tarzındaki üçgen motifleri, iç yüzünde ise hiyeroglifler bulunmaktadır (Fig. 12). Ele geçen seramik parçalarının mekan ile olan ilişkisi dikkat çekmektedir. Bu seramikler, dar kadın kemerleri üzerinde betimlendiği şekli ile dinsel seremonilerde kullanılan törensel işlevli kaplara ait olmalıdır (Merhav 1991: 226). Ayanis Kalesi Haldi Tapınağı alanında bulunan benzer biçimli bir kabın dinsel törenlerde libasyon amaçlı kullanıldığı ifade edilmektedir (Kozbe ve diğ., 2001: 105).

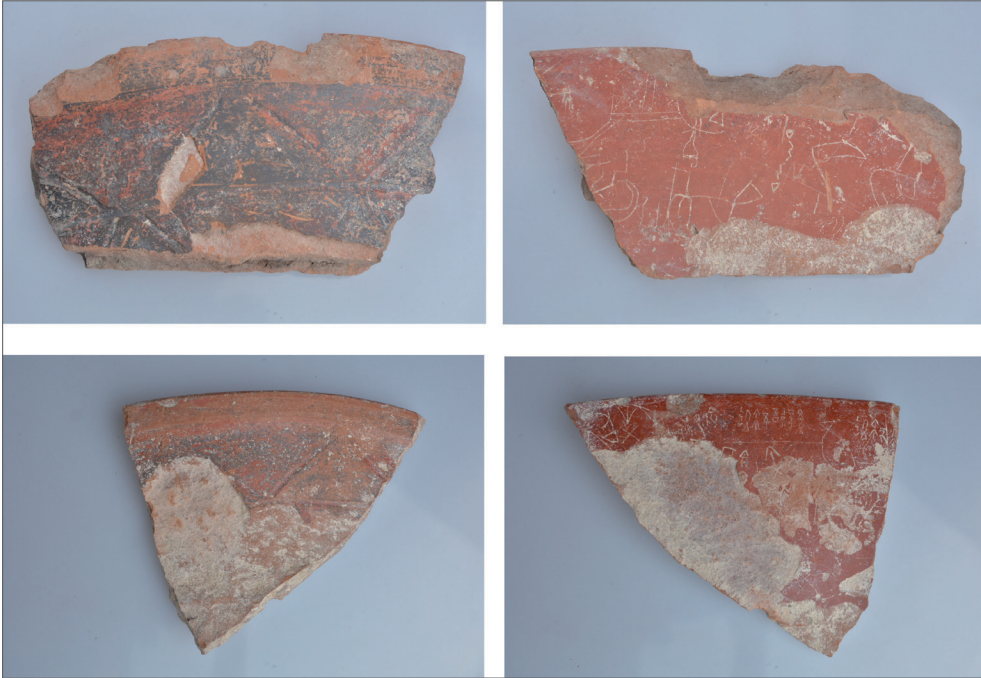

Fig. 12- Stelli Tapınım Alanı 'nda bulunan bezemeli kap örnekleri

373) ve Malazgirt Bostankaya (Burney-Lawson 1960: 194-196) stelli tapınım alanlarına ilişkin verilerin elde edildiği diğer önemli merkezlerdir.

13 Stelli alan mevsim koşullarının dayattığı olumsuz hava şartları ve kazı sezonunun sonunda olunması nedeniyle tam olarak açılmamıştır. Rölöve programına dahil edilen alan gerekli belgeleme işlemlerinin sonunda zarar görmemesi gerekçesi ile kapatılmıştır.

Değerlendirme

Kayalıdere Kalesi; Urartu Krallığı'nın Van Gölü'nün batısına geçiş sağlayan Murat Vadisi Güzergahı'nın önemli merkezlerinden biridir. Erciş'ten başlayarak Patnos, Malazgirt ve Bulanık üzerinden Varto'ya bağlanan bu güzergahın Urartular açısından önemi büyüktür. Urartu'nun batıya yaptığı seferlerde kullandığı yollar Kayalıdere ile kontrol altına alınmış gözükmektedir (Köroğlu 2020: 19). Kayalıdere Kalesi'nde gerçekleştirilen tek sezonluk kazı çalışmaları Urartu Krallığı'nın bölgedeki varlığına ilişkin oldukça önemli bilgilere ulaşılmasını sağlamıştır. Özellikle kare planlı ve cephesi yazıtsız bir Urartu Tapınağı ile çok odalı kaya mezarı kalenin ön plana çıkan mimari yapıları olmuştur. Yine çok sayıdaki depo kabı üzerindeki piktografik çizimler ile hiyeroglif olduğu düşünülen kimi işaretler ile bronz bir aslan heykelciği bu çalışmalardan geriye kalan en önemli küçük buluntular olarak karşımıza çıkmaktadır. Genel yapısı hakkında oldukça bilgilendirici olmasına rağmen 1964 yılı kazıları kalenin özellikle Urartu merkezleri içerisindeki konumu ile hangi kral tarafından inşa edildiği gibi iki temel soruya cevap verecek nitelikte de olmamıştır. 1965 yılı çalışmalarından sonra uzun bir süre araştırılmayan kale ve yakın çevresi ne yazık ki 2012 yılında yapımına başlanan Muş Alpaslan II Barajı'nın etki altında kalmasından dolayı bir konservasyon ve belgeleme çalışması kapsamında -sınırlı da olsa- yeniden arkeolojik çalışmaların gerçekleştirildiği bir merkez olmuştur. Bu kapsamda 2018 ve 2019 yıllarında iki sezon olmak üzere kale ve yakın çevresinde hem konservasyon hem de belgeleme çalışmaları yapılmıştır.

Hem 1965 yılı kazı çalışmaları hem de 2018 ve 2019 yıllarında yapılan kazı çalışmaları neticesinde elde edilen veriler kalenin bütünsel olarak yeniden değerlendirilmesini mümkün kılmıştır. Özellikle kalenin yayılım alanı ve mimari birimlerinin tanımlanması doğrultusunda yeni değerlendirmeler yapılmıştır. Burney'in Urartu Krallığı'nın genel yerleşim düzenine aykırı bir biçimde çift sitadelli bir yerleşim düzeninin olmadığı tarafımızdan yapılan çalışma ile tespit edilmiştir. Kalenin Urartu yerleşim düzeninden bilinen planlamaya paralel olarak Sitadel ve Aşağı yerleşim birimlerinden oluştuğu görülmüştür.

Kayalıdere Kalesi ile ilgili ön plana çıkan temel tartışmalardan biri kalenin içerdiği birimler açısından Urartu merkezleri içerisindeki statüsü olmuştur. Nitekim hem kule biçimli tapınak hem de çok odalı bir kaya mezarının varlığı kalenin krali bir proje olarak değerlendirilmesini sağlamıştır. Tarafımızca tespit edilen ve yazıtsız stellerden oluşan bir diğer kutsal alan da kalenin önemine vurgu yapan bir diğer özellik olmuştur. Buna karşın kalenin krali bir proje olmasından çok bir eyalet merkezi konumunda olduğuna ilişkin tartışmalar da mevcuttur. Çoğunlukla kale olarak adlandırılan Urartu yerleşimlerinin boyut ve planlama gibi özelliklerine göre kent, eyalet merkezi ve aşiret merkezi olmak üzere üç farklı yönetim biçimine sahip olduğu Köroğlu tarafından ifade edilmektedir (Köroğlu, 2011: 22; 2020: 10). Ortak özelliklere sahip olmakla birlikte her bir yönetsel yerleşim biriminin kendine özgü özellikleri de bulunmaktadır. Bu özelliklere göre kent olarak nitelenen yerleşimlerin bizzat devlet tarafından planlanıp inşa edildiği anlaşılmaktadır (Köroğlu, 2011: 23; 2020: 11). Krali kentlerin ayırt edici özelliklerinin başında özellikle sitadel kayalığının topografyasının değiştirilmesi, sitadeli çevreleyen taş temelli kerpiç sur duvarlarının ana kayaya açılan basamaklara oturtulması ve kule tipli Urartu tapınaklarının cephesine çivi yazılı kitabelerin yazılması gibi kriterler gelmektedir (Köroğlu, 2020: 15-16). Çok odalı kaya mezarları da kentleri eyalet ve aşiret merkezlerinden ayırmaktadır

(Koroğlu, 2020: 18). Çok odalı kaya mezarına sahip Kayalıdere Kalesi'nde Yukarı Sitadel olarak adlandırılan sitadel kayalığının doğal yapısını koruduğu, kayalığa belirgin olarak müdahalenin olmadığı görülmektedir. Ayrıca kare planlı kule tapınak cephesinde de yazıt bulunmamaktadır. Bu özellikler Kayalıdere'nin Urartu'nun batıya açılan yollarını kontrol eden bir eyalet merkezi olarak planlandığını göstermektedir. Urartu Krallığı'nın özellikle sınır bölgelerini ve önemli yol güzergahlarını kontrol eden önemli Urartu kalelerini de göz önüne aldığımızda; boyutları ve planlanma özellikleri bakımından krali kentlerden farklı olan kaleler misyonları gereği birer Eyalet merkezi konumunda değerlendirilebilirler. Bu özellikler ışığında Erzincan/Altın-tepe, Palu, Hasankale/Pasinler ve Verahram gibi kaleler Kayalıdere Kalesi gibi birer eyalet merkezi olarak işlevlendirilmiş Urartu merkezleridir (Koroğlu 2020: 18).

Kalenin yer aldığı Murat Nehri Vadisi ve Muş Bölgesi'ndeki Urartu krali yazıtları doğrultusunda kimi lokalizasyon önerileri de olmuştur. Urartu Dönemi'nden önce, Kayalıdere'nin içerisinde yer aldığı bölgeye yönelik Asur krallarının askeri seferleri olduğu bilinmektedir. Özellikle I. Tiglat-pileser (M.Ö. 1114-1076) ve III. Salmanassar'ın (M.Ö. 858-824) Assur kroniklerinde adı geçen Daiënu¹⁴ ifadesi ile daha çok Murat veya Karasu nehri ile birlikte Muş ve Bulanık Ovalarının kastedildiği düşünülmektedir (Burney 1966; Salvini 2006; Işık 2015). Asur kralları bölgedeki Nairi, Tumme, Daiaenu gibi yerleşimler hakkında da bilgi aktarmaktadırlar. Her ne kadar bu yerleşim birimlerinin konumlarına yönelik tartışmalar devam etse de (Burney 1966; Çilingiroğlu 1994; Salvini 2006) genel hatları itibarıyla Nairi'nin belirli bir coğrafyaya tekabül ettiği ve 'Yukarı Deniz'e (Van Gölü) kadar bir alanı kapladığı belirtilmektedir. Tumme ve Daiënu gibi yerleşimler ise Nairi coğrafyası içerisinde kalan bölge yönetimlerine işaret etmektedir. Burney, Kayalıdere'nin içerisinde yer aldığı bölgenin Daiënu olduğuna vurgu yapar (Burney 1966: Fig. 2). Ancak Urartu yazıtlarında bu bölgenin Daiënu olduğuna dair herhangi bir vurgu söz konusu değildir.

Kayalıdere Kalesi'ne ilişkin bir diğer tartışma noktası kalenin hangi kral döneminde inşa edilmiş olabileceğine yöneliktir. Bu durumun çözülmesini mümkün kılacak herhangi bir yazıt ne yazık ki hem erken hem de son dönem çalışmalarında ele geçmemiştir. Buna karşın kalenin inşa edildiği sürece ilişkin değerlendirmeler de yine Muş Bölgesi'nde elde edilen Urartu yazıtları ve kalenin mimari inşa teknikleri doğrultusunda yapılmıştır. Kalenin Minua (M.Ö. 810-785) (Kuvaç 2017), I. Argîşti (M.Ö. 756-735/730) (Dan 2011: 436-439) II. Sarduri (M.Ö. 735/730-714) (Çilingiroğlu: 1998: 38) ve I. Rusa (Bryce 2009: 69, 187) dönemleri ile ilişkilendirildiği farklı görüşler bulunmaktadır. Bu değerlendirmeler içinde en spesifik olanı Dan tarafından yapılmıştır. Bu konuda Kepenek yazıtının önemine dikkat çekilmektedir (CTU I: A8-21). Kepenek yazıtının Kayalıdere'den

14 I. Tiglat-pileser kroniklerinde geçen Daiënu ifadeleri için bkz: RIMA 2: A.0.87.1, iv 80-85, v 22-32; A.0.87.2, 25-27; A.0.87.3, 6-15; A.0.87.4, 15-17; A.0.87.10, 17-20; A.0.87.13, 1-3; A.0.87.16, 1-7.; III. Salmanassar kroniklerinde geçen Daiënu ifadeleri için bkz: RIMA 3: A.0.102.2, ii 45-47a, ii 47b-56a; A.0.102.5, ii 4-5a; A.0.102.6, i 57 - ii 2, iii 34-45, iv 26-36, A.0.102.8, 24b-40, 47b-51'; A.0.102.10, i 36b-48a; A.0.102.12, 9-20; A.0.102.14, 32-35a; A.0.102.16, 8b-11a; A.0.102.20, 1-3a; A.0.102.21, 8b-17; A.0.102.22, 9b-13; A.0.102.23, 13b-19a; A.0.102.24, 5b-10; A.0.102.28, 34b-42a; A.0.102.29, 27-34a, 34b-39a; A.0.102.30, 14-18a; A.0.102.31, 9b-17a; A.0.102.32, 4b-9a, 6b-13.

gelmiş olduğu iddia edilerek, kale I. Argîşti dönemine tarihlendirilmektedir. Öte yandan, Kayalıdere'yi Minua Dönemi'ne tarihlenen mümkün olabileceği de ifade edilmektedir (Dan, 2011: 436-439). Kayalıdere'nin inşasında kullanılan çokgen bloklar ve tapınakta kullanılan düzgün işçilikli bloklar, erken dönem Urartu mimarisinin masif elemanlarından ziyade; Minua Dönemi'nin nispeten daha küçülmüş blok taş versiyonlarına daha uygun gibi gözükmektedir (Minua Dönemi mimarisi için bkz: Forbes 1983; Kuvanç 2017). Kayalıdere'nin mimarisi, bahsi geçen karakteristik unsurların ölçüleriyle nispeten daha uyumlu gözükmektedir. Gerek Kepenek yazıtı ve gerekse de mimari özellikler birlikte düşünüldüğünde; Kayalıdere Kalesi'nin erken döneminin Minua ile ilişkilendirilmesi mümkün gözükmektedir. Zira, henüz netlik kazanmamış karbon analizlerine ilişkin ilk sonuçlar da Urartu'nun erken dönemlerine işaret etmektedir.

Kaynaklar

- Biber 2018 H. Biber, *Muş İli Arkeolojik Yüzey Araştırmaları 2009-2014*. Hi-peryayın. İstanbul.
- Bryce 2009 T. Bryce, *The Routledge Handbook of the Peoples and Places of Ancient Western Asia: The Near East from the Early Bronze Age to the Fall of the Persian Empire*, Routledge.
- Burney 1957 C. A. Burney, "Urartian Fortresses and Towns in the Van Region", *Anatolian Studies*, 7, 37-53.
- Burney 1966 C. A. Burney, "A First Season of Excavations on the Urartian Citadel of Kayalidere", *Anatolian Studies*, 16, 55-111.
- Burney 1998 C. A. Burney, "The Kingdom of Urartu (Van): Investigations into the Archaeology of the First Millennium BC within Eastern Anatolia", In R. Matthews, T. Pollard, & M. Ramage (Eds.), *Ancient Anatolia: Fifty Years' Work by the British Institute of Archaeology at Ankara*. London: British Institute of Archaeology at Ankara.
- Burney- Lawson 1960 C. A. Burney- G. R. J. Lawson, Measured Plans of Urartian Fortresses, *Anatolian Studies*, 10, 177-196.
- CTU I M. Salvini, *Corpus dei testi urartei, vol. I: Le iscrizioni su pietra e roccia, I Testi*, Documenta Asiana VIII, Roma: CNR Istituto di Studi sulle Civiltà dell'Egeo e del Vicino Oriente, Roma, 2008.
- Çavuşoğlu vd. 2017 R. Çavuşoğlu-H. Biber-S. Kılıç-H. Yılmaz, "Van Çavuştepe Kalesi 2015-2016 Yılı Çalışmaları", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 39, 187-206.
- Çevik 1999 N. Çevik, "Hayat Ağacının Urartu Kült Törenlerindeki Yeri ve Kullanım Biçimi", *Anadolu Araştırmaları*, 15, 335-367.
- Çilingiroğlu 1983 A. Çilingiroğlu, "Urartu Sur Duvarları Üzerine Düşünceler", Ege Üniversitesi *Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi*, II, 28-37.
- Çilingiroğlu 1994 A. Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, Ege Üniversitesi Basımevi, Bornova – İzmir.
- Çilingiroğlu 1998 A. Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı, İzmir.

- Dan 2011 R. Dan, Una probabile fondazione di Argisti I, re di Urartu, sul corso del Murat Su (Eufrate orientale), con un Addendum di Mirjo Salvini, *La Parola Del Passato Rivista Di Studi Antichi*, CCC-LXXXI, 431-441.
- Forbes 1983 T. B. Forbes, *Urartian Architecture*, BAR International Series 170, Oxford.
- Genç-Konyar 2019 B. Genç-E. Konyar, “Van Kalesi Analıkız Yapısı: İşlev ve Kronolojisi-ne Dair Bir Değerlendirme”, *Anadolu Araştırmaları*, 22, 1-23.
- Işık 1986 C. Işık, “Neue Beobachtungen zur darstellung von Kultszenen auf urartäischen Rolltempelsiegeln”, *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*, 101, 1-22.
- Işık 2015 K. Işık, *Urartu Yazılı Kaynaklarında Geçen Yer Adları ve Lokalizasyonları*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van.
- Işıklı vd. 2017 M. Işıklı-O. Aras-A. Aras, “Van Ayanis Kalesi 2016 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 39, 263-280.
- Kleiss 1988 W. Kleiss, “Aspekte urartaischer Architektur”, *Iranica Antiqua*, 23, 1988, 181-215.
- Kozbe et al. 2001 G. Kozbe-Ö. Çevik-H. Sağlamtimur, “Pottery”, In A. Çilingiroğlu-M. Salvini (Eds.), *Ayanis I. Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998*, Roma: CNR – Istituto per gli Studi Micenei ed Egeo-Anatolici, 85-153.
- Köroğlu 2011 K. Köroğlu, “Urartu: Krallık ve Aşiretler / Urartu: The Kingdom and Tribes”, In K. Köroğlu-E. Konyar (Eds.), *Urartu: Doğu'da Değişim / Transformation in the East*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 10-49.
- Köroğlu 2020 K. Köroğlu, “Urartu: Krallık ve Aşiretler”. *Urartu Doğu'da Değişim* K. Köroğlu-E. Konyar (Eds.), *Yapı Kredi Yayınları*, İstanbul, 1-35.
- Kuvaç 2017 R. Kuvaç, *Urartu Mimarisinde Malzeme ve Teknik*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van.
- Lloyd-Burney 1965 S. Lloyd-C.A.Burney, “Excavations at the Urartian Citadel of Kayalıdere (1965 Season)”, *Türk Arkeoloji Dergisi*, 14 (1-2), 217-222.
- Merhav 1991 R. Merhav, “Cauldrons and Their Stands”, In R. Merhav (Ed.), *Urartu: A Metalworking Center in the First Millenium B.C.E*, Jerusalem: Israel Museum, 226-243.

- Özgüç 1969 T. Özgüç, *Altıntepe II Mezarlar Depo Binası ve Fildişi Eserler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- RIMA 2 A. K. Grayson, *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114-859 BC)*, The Royal Inscriptions of Mesopotamia: Assyrian Periods Vol. 2, 1991, Toronto.
- RIMA 3 A. K. Grayson, *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC II (858-754 BC)*. The Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods Vol. 3, 1996, Toronto.
- Rothman 1992 M. S. Rothman, "Preliminary Report on the Archaeological Survey in the Alpaslan Dam Reservoir Area and Muş Plain 1991", *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 10, 269-295.
- Salvini 2006 M. Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Sevin-Belli 1977 V. Sevin-O. Belli, "Yeşilaliç Urartu Kutsal Alanı ve Kalesi-Urartian Sacred area and Fortress at Yeşilaliç", *Anadolu Araştırmaları*, IV-V, 367-393.
- Şenyurt 2011 S. Y. Şenyurt, "Tasmasor Geç Demir Çağı Mimarisi", In S. Y. Şenyurt (Ed.), *Tasmasor*, Bilgin Yayınları, Ankara, 39-64.